

Г. КОСЯЧЕНКО

МАТИ

Пам'яті моєї матери

I

Ніч засинала.
Холодна зіма.
Крики її пам'ятаю, —
вибігла з хати:
— Ах! не займай!..
— Сина мого убивають?!.

— Нене моя!.. О, нене моя!..
Скрикнув в-останнє і глянув.
Хтось ув обличчя
Кинув з коня
Лайку глузливу і п'яну.

Вітер тривожний.
Буря і сніг.
Труп її сина в заметі.
Постріл холодний впав їй до ніг,
падав і другий, і третій.

Вітер тривожний.
Вітер такий.
Буря гугнявить з просоння.
В тьмі вечеровій гасне блакить.
Над матір'ю крик гайвороння.

— „Сину! поглянь, —
сорочка яка?
Хату розвалює вітер!..
Шарпає буря рвучко плакат
мокрий
без фарби і літер.

Холодно в хаті.
Спить дітвора.
Хлипає лампа байдужо.
Буря нестримно, наче мара,
плаче
голосить і тужить.

Серце порожнє...
Постать в очах.
Десь промайнула і північ.
Дико і різко хтось прокричав,...
Глухо озвалися півні.

Знову спокійно.
Спить дітвора...
Мук в її серці — без міри.
Бродить у хаті сина мара,
мати не вірить і вірить.

— „Сину! поглянь!
Сорочка яка?...
Хату розвалює вітер!...“
Шарпає буря рвучко плакат,
мокрый,
без фарби і літер.

II

В далекім місті —
спокій,
сон.
Ще дремлять вулиці кварталів.
і неба сіренький балкон
свій погляд кида в сині далі.

Не чути ще плачу музик,
стоять задумливі тополі.
проїхав Львівською візник.
гудок заводу на Подолі.

Ах, я не знаю, — хто велів
кружлять сонцям над головою,
де праця жовтої землі
знялась туманами, імлою!

Риплять потомлені вози
і крик розгублений, пташиний,
віщун негоди і грози
до ніг схиляється машині.

На ниву вийшла удова,
малих дітей поклала в жито, —
найменший пелену жував
і все кричав несамовито.

Пішла житами до межі,
а позад неї — крик дитини.

Спіткнулась,
дивиться — лежить
кістяк забитої людини...

.....
Стоять похилені жита,
де біль утому м'яз посіяв...
— Моя Вкраїно золота!
— Моя розхристана Росіє!..

Є. ФОМІН

ІЗ ЦИКЛЮ „РОЗПРАВА“

* * *

Слухай, брате, тобі розкажу
як усіх їх вели за межу
зшикували в нестройні ряди...
і прослався над трупами дим.
І в гіркому густому диму
довелось лише жити одному.
Це було саме, знаєш, тоді,
коли сонце пливе по воді,
і його золоті промінці
застромляють у гори кінці.
Тихо, тихо гойдалась трава.
Шепотіла березка: вставай.
А по той бік села на краю
перемога родилась в бою.
Вже червоні звелись прапори,
затихали стогнання і хрип.
І прийшов розказати живий,
що брати... за селом... на траві!..

Херсон
1926 рік

Н. ЩЕРБИНА

ХЛОПЧИК

Хлопчику в драній свитині, в штанцях без халош! Що ти побачив у склепі душнім гамазеї? До чого приковані очі твої?

Перехожі проходять, наступають на ноги, жахають поглядом грізно-суворим: „Навіщо, мерзотний, бридкий, чисту панель забруднив?“.

А ніхто не підійде, ніхто не питає: „Чом на дитячому чолі зморшки старечі? Чом не радість в очах, не огонь, а туга глибока, неясна?.. Замість сорочки — голе, забруднене тіло!“

Ніхто не питає: „Де твоя мама, чи тато?“

Перехожі проходять, сміються. Проходять у — парах — ситі, веселі; проходять, смокчуть цукерки, читають афіші...

Туманіє в борошні шибка. Хлопчик в напруженій позі заглядає в склеп гамазеї. Там, випікаючись, п'яно пахнуть смачні буханці, медяники й бублики ситі, солодкий калач і пахучі, пухкі паляниці.

Може, виймаючи з печи, кинуть злепок тобі, як собаці!

Ніхто ж не підійде, не скаже: „Візьми ось-де гривню, чи злот... з випивачки лишився“.

Ніхто не питає: „Де твоя мама, чи тато?“

Хлопчику в драній свитині, в штанцях без халош! Що ти побачив у склепі душнім гамазеї? До чого приковані очі твої?

Кубань, 1926.

Х. АЛЧЕВСЬКА

* * *

Жовтневий день, змарнілий як сухітник,
Поволі тане в журних небесах;
Габою смерти вітер небо криє
І плаче десь...
Я пізнаю стежки старі ті самі,
Що ти ходила ними в Інститут;
Пожовклий сад — немов труна в оздобі —
Сумний стоїть...
Ти вся була — вогонь, уся — стремління,
У тобі дух ніколи не вгасав,
Вся — сонце, вся — любов, уся — горіння,
І зір сіяв!..
Пощо ж мене ти кинула навіки?!
Позич, позич мені надхнення мрій, —
Скажи, чому збудила ти поснули
Давно чуття?!
Чом як в мені пригасло вже сумління,
А ти полинула в надхмарний край, —
Про тебе знов постав жагучий спомин
У пам'яті моїй?..
Позич, позич мені твого палання
З сумних небес, з надзоряних країн!
О зглянься! поможи! — мого благання
Не відхиляй!..

5 Жовтня 1926 року.

В. ЗАТОНСЬКИЙ

ЛЮТИИ

(уривки)

Підтоптався царат.
Три роки важкі ті німецькі гармати
галили окопи,
де сірих шинелів
мільйони тулились.
Других мільйонів
білили вже кості
хрестами відмічені
й просто
під пилом...
Від моря до моря —
в Карпатах далеких,
озерах Мазурії,
в нетрях безвісних
Поліських болот...
Звиклі покори
терпіли живі
жах смерти,
снаряди і кулі
ще й гази,
(про воші не кажучи),
пошесті влітку,
холод взимі...
Але роз'їдало
зневір'я.
Що далі то гірше
гинуть надії.
Мука в окопах,
голод в тилу.
Листи з дому
горем набрякли.
Фронт знесилений
миру чекав...
Накипало.
Антанта нової шукала
підпори в суспільстві,
„поряднім“ звичайно.
Мовчало село ще.
Терпець увірвався
робочим.

Шикувались шерехи до бою —
в Петрограді, відтак під Москвою —
одгукнувся Урал
і Донбас,
і Ростов,
Київ,
навіть Полтава.
Забастовка.
Праця скрізь стала.
Цар останній
мотався з вагоном
десь біля Луги —
один
без цариць і без „Друга“ —
панам непотрібний
(з Антанти),
покинутий слугами
(уперто нічого не тямив!)
Кулемет заторочив в столиці.
Голодні бунти
межували
з повстанням.
Безглуздий жаж сліпими баньками
дививсь з телеграм
на царя
невблаганний
кінець наближався.
Вже „Вірні полки“
одмовлялись стріляти
у натовп жіночий,
що лущив „Лабаз“.
Безсилий
повис у повітрі
приказ.
Метушився Хабалов,
Протопопов погрози слав
Думі...
Родзянки
„Росію спасали“...
Антанта її купувала
(у друге)...
Та ще „фараони“,
засівши в горищах,
сичали, як сови.
Чекали...
Таки дочекалися...
Став арсенал,
що було постачав
фронту зброю.

Фабричні квартали
повстали
до бою!...
Тривожно ревіли гудки
(невчасні).
Росли барикади...
Рубай!
Вали!
Нагромаджуй!
Сухі постріли
звідкись з горища...
Дз... тах... тах...
заторохало дроботом.
Куля настирливо нишпорить, свище...
Хтось упав...
когось вбито вже...
Кров на снігу
свіжа...
Розсипом решта:
до стін прилипали —
не звикли ще...
Тиша зловіща...
І знову могутньо
заводи гудуть —
і-д-у-у-у-т-ь.
Не здавай!.. Не здавай!..
ай-ай — у-у!..
Розірвалась граната
за рогом...
Далекий десь брязкіт
копит
на проспекті...
Ще постріл...
Крик... стогін...
Знова кулемет...
І знов гуртувались...
Юрба напіра...
як вода
по весні
прориває
трухляві
загати.
Що далі,
то більше все юшить.
Смілішали:
всіх не уб'ють...
Тепер не задують...
А влучить —
один раз вмирати...
Стріляйте, прокляті!

Рушив...

З окраїн,
з заулків

вузьких та брудних
насували

на центр,

де палаци розкішні

вглядаються літом

у люстро каналів.

Почали з одчаю —

жить неможливо!

Краще в могилу!

Хліба! Миру!

Дай...

Злочин останній

режиму

прогнилого —

жертви —

і вже

спалахнула пожегою

кривавої помсти жага.

Кров...

Пролилась не даром

Революції кров дорога.

Так гостро

червона

на білім.

Досвідом жертв

на шляху перемог

жорстокім в одвертій бою

незнану — ту силу могутню

свою

маси відкрили,

злетівши

на крилах повстання

раптом

в майбутнє.

Ті дні незабутні...

століттями повні!

Безкрая в буянню,

жахлива в розгоні,

як море мінлива,

стихія червона

скрегоче,

мов крига

підчас льодолому:

— старому

Дайош!

Вже в одбиту

гармату

набої
 закладали фабричні
 з жагою —
 зруйнувати
 до щенту
 старнеча,
 що було спокон віку
 калічить
 душу, тіло
 робочого люду...
 Натиснули.
 Зламали...
 Кров'ю від бруду
 московських царів
 умивалась „Москва“...
 Революція
 в Лютому!

 враз не відмилася —
 крові пролилось
 замало
 (ворожої).
 Влада
 у лапи
 буржуїв
 попала.

* * *

Місто.
 Юрби —
 як струни надхненні,
 збентежені.
 Мозоляві руки в центральних кварталах...
 Прапори криваві...
 Ви жертвою пали...
 І дивно—
 не помсти, а чуда бажали,
 і вірили в чудо...
 Здавалось :
 що досі в нужді,
 у неволі,
 в пільмі,
 у духовнім полоні,
 по всіх суходолах
 тримало
 мільйони людства —
 голод,
 насильство
 війна,
 віковичний —

зникне,
як сонна примара,
як розходяться в небі отари
хмар кострубатих,
як тане туман,
коли сонце пригріє.
Химерні ті мрії,
віра в правду наївна
бідноти,
безсилої вчора,
що нині повстала...
Політиків хитрі розчоти
буржуазних...
дрібних демократів нестями...
Певність борців,
що в нерівних боях
з царатом...
по тюрмах конали...
Втілюючись в прапори,
над людським тим морем
кумачем і шовками,
червоними з чорним,
шепотіли.
Діждали.
Не стало царя, жандарів, поліцаїв.
Воля.
Радість.
Один у міністри
пре.
Другий
з конури убогої,
очі засліплі зажмуривши,
суне,
голодний,
пригноблену спину понуру...
Не вірить ще
й вірити хоче
в щастя...
і хліб.
Одинокі робочі
дивились похмуро
на тії квартали
центральні,
чужі,
хоч червоним уквітчані.
Зуби стискали:
скільки сволоти
отут приховалось
царської й буржуйської.

Буде роботи
і горя чимало.
Не віримо ми генералам
з червоними стрічками...
Думі,
Родзянко,
Гучкову,
тендітним панянкам...
Отим адвокатам...
Звідкіль узялися
усі демократи.
Всі з нами.
Радіють.
Ой, зрадять.
Зайва надія
на єдність
з панами.
Для них ми —
знаряддя,
робочая сила...
Таких було мало.
Захоплена щастям
прискорить хотіла
більшість
майбутнє в мрії
Забути бажали
злиденне минуле,
і вірить,
що завтра й назавжди
усі будуть люди
і жити по-людськи.
Царат бо розбито вже —
Чули...
Так буде —
ревіли повстанчі гармати,
озброєні авто,
гудки паровозів,
кулемет,
що торочив в'їдливі докори
старому —
йно вчора...
Сьогодні — „Совет депутатів“.
Мовчазні заводи,
і вулиці повні,
оркестр марсельєзу гра.
Все надзвичайне —
салдати в червонім,
матроси...
Прапори...
Осяяні очі...

„Товариш“ !

Бадьоре
вітання струмків снігових провесні
тепле проміння
по довгій зимі,
тривожна, хвилююча ніжність жіноча,
мужня уперта
рішучість робочих
Кричали:
Так буде!

II

ФРОНТ

Уже фронт був наскучив
війною,
посилав часом кулі у спину
офіцерам,
що гнали з окопів
в атаку на німців

загинуть
за Росію стару остогидлу,
за мужицьку ту долю набридлу,
що так довго,
з такою тугою,
він тягнув —
не знав бо другої.

Тільки мріяв про правду...
Ще вірив попівським обманам,
що господь наградить
(на тім світі)
його, як і пана.

Та вмирать не хотів.
Хай собі командир,
що дістав у бою
кулю (може й свою),
в лоб чи спину,
безупинно простує до раю,
краще тут, на землі
зачекаю.

Як скінчиться війна,
повернуся додому.

Як там жінка...

Одна?..

Чи живий ще собака-окоман?

З мужика для панів

шкуру дер...

Забастовка...

Тепер вже замало.

Як отут...
Щоб і сліду не стало,
у ночі підпалить...
В одну мить...
Або й в день
 поділить мужикам землю,
розібрати майно —
 зазіхають давно.
Наше все!
 Хто орав?
Хто палац будував?
 Хто на панщину йшов
 за дідів?
Все мужик.
 Його піт.
 Часом кров...
Дев'ятсот п'ятий рік...
 Козаки, інгуші
ні одної душі не лишили небитої
 (вбили кількох)
 на селі.
Піп казав, що то бог
 так велів:
„Добрим“
 вчити „дурних“.
Пан - отець —
 той за паном постоїть.
Не дурні —
 ми безсилі були.
Проти роти салдат
 вийшли
 з вилами, косами,
 мужики.
Ті
 з гвинтовками.
Жах бере досі.
Пригадати оте бідолашне село
 в оті дні...
Одинадцять пройшло...
 з лишком.
 Що лиха натерпілись...
Може
 й не даром.
Військо — ми.
Не такі вже дурні
За війни чоловік...
 Зброя...
 Що нам —
 тут пропадуть?

Теж мужик —
 отой німець,
 ми чули.
Братались, було,
 на цім тижні.
Гергоче чудно,
 чистий німець!
 „Камрад“ та „геносе“.
Ой, і ром-же у них!
 А в нас хліба все просить.
Ми дали — чом не дати?
Говорили на миглях.
 Жонатий, мовляв...
Батько вмер
 ще торік,
 стара мати,
 дітей залишав
 дрібних
в фатерлянді, голодних.
Саме те, що й у нас.
А як різались ми...
 мов звірі...
 Був приказ...
Скільки крові пролито
 й за віщо?
За царя, його мать,
 в роті ловко якийсь
 говорять, більшовик,
 казав
 правильно!
От і цар кудись зник,
А куди?
 Через що?
 Й що є?
Хто го зна...
Може й лучче —
 скоріше скінчиться війна.
Кажуть — їхав кудись,
 не доїхав.
 Прийшли,
 підписати дали.
Та не мир.
 Миру й досі нема...

М. ЯВОРСЬКИЙ

Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили

„Развивающийся капитализм знает две исторические тенденции в национальном вопросе. Первая: пробуждение национальной жизни и национальных движений, борьба против всякого национального гнета, создание национальных государств. Вторая: развитие и учащение всяческих сношений между нациями, ломка национальных перегородок, создание интернационального единства капитала, экономической жизни вообще, политики, науки и т. д. Обе тенденции суть мировой закон капитализма. Первая преобладает в начале его развития, вторая характеризует зрелый и идущий в своему превращению в социалистическое общество капитализм“¹⁾. Так формулював Ленін в 1913 р. серед дискусії з правими та лівими опортуністами в національній справі проблему національного питання взагалі. Як критерій для аналізу національного питання в тогочасній Росії зокрема, так конкретизував він оцю проблему: „в западной континентальной Европе эпоха буржуазно-демократических революций охватывает довольно определенный промежуток времени, примерно с 1789 по 1871 год. Как раз эта эпоха была эпохой национальных движений и создания национальных государств... В восточной Европе и в Азии эпоха буржуазно-демократических революций только началась в 1905 году. Революции в России, Персии, Турции, Китае, война на Балканах — вот цепь мировых событий нашей эпохи, нашего „Востока“. И в этой цепи событий только слепой может не видеть пробуждения целого ряда буржуазно-демократических национальных движений, стремлений к созданию национально-независимых и национально-единых государств“²⁾.

Для дослідника нашої революції 1917 року безперечно ця Ленінова формула з її конкретизацією має й матиме основне вихідне значіння й для з'ясування й розв'язання оцього начеб-то без краю запутаного клубка суспільних рухів та їх напрямків, що спліталися у весняній революції 1917 р. Бо оскільки в цій революції розвивалася на той час загальна тенденція цих рухів та їхня історична логіка й послідовність в напрямку остаточної переваги капіталізму над феодалізмом, остільки й проблема цієї остаточної перемоги в російській дійсності неминуче мусила шукати свого розв'язання в такому

¹⁾ Ленин, Собр. соч. XIX, ст. 48.

²⁾ Ленин, Собр. соч. XIX, ст. 107.

національному оформленні, як його й подає Ленін напередодні революції 1917 р., з тою тільки різницею, що в 1917 році в цій тенденції та її проблемі поруч виростало в силу історичної неминучості ще й інше питання; питання не тільки однієї буржуазної революції, але ще й соціалістичної, питання перемоги соціалізму над капіталізмом, яке висовуючи на чолі тогочасного революційного руху пролетаріат, вручало остаточно завдання довершення буржуазної революції, в силу того ж історичного процесу, вже не в руки буржуазії, а в руки як раз цього пролетаріату, та що висновком цієї комбінації історичної й сама перспектива тенденції розв'язання національної проблеми у своєму логічному висновку мусіла в кінці взяти інший напрямок та інший зміст, аніж той, що вона його мала на початку тогочасного свого дієвого акту, коли ще буржуазія була у владі.

Не треба ж бо забувати, що Росія напередодні 1917 р. хоч і сиділа в порохнявій бочці феодальної конструкції, але жила готовим вже змістом новітнього капіталізму-імперіялізму, якого класові суперечки видимо домагалися свого розв'язання й по лінії питомої собі проблеми соціалістичної революції, а не тільки в напрямку одного розірвання спорохнявілої бочки феодального укладу, та що на цю бочку перло з усією силою не тільки одне капіталістичне коріння, але й соціалістичне, в силу як раз цього розвитку російського капіталізму до етапу імперіялізму. І коли в нас розлетілася оця спорохнявіла самодержавно-дворянська бочка, що нею влучно назвав Винниченко¹⁾ царську Росію, то розлетілася вона не тільки під напором одного капіталістичного коріння, але й не менше під натиском на старі прогнилі стінки молодого соціалістичного коріння, що проростало проміж капіталістичним та ставило вже свої вимоги не від сьогоднішнього дня. Досить вказати на революцію 1905 р., де оце молоде соціалістичне коріння, виходячи в робітничому рухові, явно вже ставило свої постулати, змагаючися в той час з буржуазією спершу тільки за авторство й гегемонію буржуазної революції. А що так воно було, цього не заперечують навіть найбільш реакційні вороги робітничої проблеми в революції 1905 р.

Таким чином і пояснюється оця переміна напрямку розв'язання національної проблеми по лінії змісту цієї проблеми, що довершувалася в нас діалектично на протязі 1917 року, з чим ніяк не хоче примиритися консолідуючий себе нині під прапором доморослого фашизму український націоналізм, що з невтомною впертістю намагається відстоювати на українському ґрунті історичну реальність однієї тільки проблеми, проблеми української національно-буржуазної революції та її абсолютний характер в подіях не тільки 1917 р., але й згодом та й тепер відстоює її, навіть в сучасній нам радянській концепції пореволюційного будівництва соціалізму на Україні.

Нині, коли святкуємо десятиріччя нашої революції 1917 р. в її еволюції від лютневої провесни до жовтневого довершення—а лютневу революцію не можна не вважати подекуди дієвим прологом нашого жовтня, о скільки і лютнева і жовтнева революція це тільки два різні етапи, тоб-то початок та кінець єдиного процесу в його

¹⁾ Відродження нації, 1, ст. 17.

діалектичному розвитку,— в ці дні не можна не простежити ще раз всенької проблеми тієї революції на Україні в першій її добі зокрема в напрямку націонал-демократичної революції, з яким вона спершу й виступила в нас на дієву арену історії. А простежити ще раз треба, треба не тільки тому, що український націоналізм в його сучасному фашистському оформленні настирливо шукає всіляких засобів одділити наш Жовтень на Україні від його прологу, як щось накинене зовні силоміць та сам пролог обернути в самоціль українського буржуазного раціоналізму,— в цьому напрямку перечить йому сам факт існування УСРР та могутній розвиток її витворчих сил, зокрема культури,— не тому врешті, що з другого кінця конкурентом українського фашизму в напрямку оцінки нашого Жовтня та з не менш гарячими бажаннями його ліквідації виступає проти нас цей своєрідний „хліборобський“ феодалізм, підкрашений козацьким середньовіччям, але акліматизований на капіталістичному ґрунті, а тому, щоб з ретроспективного місця оцінки минулого в перспекті майбутнього ще раз встановити картину цього блискучого інтермеццо, що майнуло перед нами як наймогутніший та останній епізод серед інших його предтеч, уступаючи діалектично місце іншим історичним фрагментам, шеренованим історичною закономірністю в генезис нової ери суспільного життя не тільки в нас на Україні, але й всенького людства. Ще раз нині простежити треба оцей безпосередній дієвий пролог нашого Жовтня в розрізі національної проблеми й не тому, що з одного боку обидва наші вороги та конкуренти проміж собою нам грозять термідоріанством, а з другого шукають порозуміння з польським карликовим бонапартизмом, то з німецьким імперіялізмом,— для нас, що реально будують нову Україну, Україну працівників, визволених від чужого й власного класового гніту, ці погрози й шукання не страшні,— навіть не тому, щоб тих, що сьогодні це вагаються, куди їм іти, чи на цей, чи на той бік революційного фронту, можна було переконати нашим словом— нам і цього не потрібно, саме бо життя приведе їх туди, куди привело вже більшість головних ватажків контр-революційного табору та зневолило їх щиро-сердечно взятися до спільної роботи коло будування радянської України, а не гола словесна пропаганда, яку закидають більшовикам такі як Д. Донцов не від сьогодні, мовляв, ленінізм, це не програма марксизму в епоху імперіялізму, а філософія магії слова¹⁾,— а тому, щоб в дні нашого десятиріччя, з нагоди наших підсумків, наших досягнень нам самим ще раз критично поглянути на один із епізодів українського революційного шляху, ще раз розібратися в передумовах нашого будівництва і з такою ж самою рішучістю та непохитністю здійснювання історичних завдань нашого пролетаріату оформленого заповітом Леніна продовжати велику справу будування нового життя на однім із географічних секторів нашої планети.

Вихідним критерієм для цього аналізу національно-демократичної революції на Україні 1917 р. безперечно, ще раз скажемо, мусить бути для нас оця класична формула, що її дав нам Ленін для визначення основної лінії національних змагань з боку капіталізму. Але

¹⁾ Д. Донцов, *Модерне Москвофілістство* 1913, ст. 17.

ця формула — це тільки клич до цього визначення в нашому випадку. Наше завдання знайти для цієї формули її конкретний зміст в українській дійсності, знайти конкретні дієві сили цього змісту, виявити його конкретну діалектику.

Що ж було змістом тієї націонал-демократичної революції на Україні 1917 р.? Які громадські сили були двигунами цієї революції та куди об'єктивно прямувала вона, не зважаючи на міркування тих чи інших дієвих груп в цій революції? Чи реальні були ті завдання в даний історичний момент і на майбутнє, що їх тогочасні дієві сили національної революції ставили не тільки як програму дня, але й намагалися дати їм абсолютний характер? Відкіля врешті вийшла та в чому нашла свій вислів історична діалектика цих завдань в напрямку їх соціалістичного змісту й соціалістичної основи? Ось основні питання, що на їх нам треба ще раз дати відповідь у Великі Роківини початку революції 1917 року.

Перше питання — воно й основне — це питання, що було змістом національно-демократичної революції на Україні 1917 року. Здавалося б, відповідь проста: змагання за економічно-політичну незалежність України, все одно чи в формах автономії, федерації, чи навіть абсолютної самостійності. Але така відповідь не дає нам змоги оцінити соціальної природи цього змісту, бо, як знаємо, такі змагання ставила не тільки Центральна Рада в 1917 році, їх ставила й гетьманщина в 1918 р., що розігнала Центральну Раду німецькими багнетами в квітні 1918 р. Означити цей зміст просто дрібно-буржуазною програмою буде також не конкретним його визначенням, бо в цій програмі можуть бути найрізноманітніші варіації від „соціалістичних“ до явно буржуазних, які до речі не завжди навіть в умовах буржуазної проблеми революції бувають революційні. Сказати знов, що це була куркульська проблема та й годі — також не буде точно, бо в такому випадкові виростає питання, де основа соціальних розходжень проміж Центральною Радою та Скоропадщиною, а такі розходження були, коли зважити, що обидві вперто боролися за цю українську самостійність не тільки з більшовизмом, але й проміж собою. Як пояснити тоді те, що куркуль зміг виступати сам проти себе одночасно в двох різних та ще й досі непримиренних між собою соціальних таборах? Як пояснити, що той самий куркуль-гнитай, що за часів Скоропадського провадив реакційну політику, чорносоптенну політику — в добу Центральної Ради намагався „вмерти за демократію“, на усіх перехрестях присягався на „соціалізм“, на „соціалістичну“ програму? Чи випадково це було? А коли немає випадковості в історичних проявах, то які причини були цьому явищу?

Значить, відповідь на питання, що було змістом національно-демократичної революції на Україні, все таки не легка, як здається, не зважаючи на те, що для неї маємо готову класичну формулу Леніна.

Але доки розберемося в цьому питанні, розглянемо раніш попередню історію проблеми національної революції на Україні. Вона бо, оця національна революція, вийшла з тієї попередньої історії з своєю програмою, з нею безпосередньо була зв'язана, в ній консолідувала свої рухові сили, що збиралися реалізувати її програму на провесні нашого Жовтня.

II

Тенденція національного руху на Україні в напрямку економічного й політичного визволення розпеленованої нації не менше давня, аніж давній капіталізм на Україні. Ця тенденція з'явилася вже тоді, коли складалися перші елементи цього капіталізму, а вкупі з цим і ембріональні початки цієї нації. Перші прояви народження цієї ідеї ми бачимо вже в початках так званого „відродження“ української культури кінця XVIII ст. Загальний сенс цього „відродження“ лежав у тому, що „для нової перемоги товарного виробництва треба завоювати буржуазією внутрішній ринок, треба державно зв'язати територію з населенням, що говорить на тій самій мові, усунути всякі перепони для розвитку цієї мови та забезпечити його в літературі. Мова бо це найважливіший засіб людських взаємин; однаковість мови та непорушний її розвиток — це одна із найважливіших вимог справді вільного та широкого питомого сучасному капіталізму товарного обороту, вільного та широкого групування населення у всіх його окремих класах, — вкінці вимога тісного зв'язку ринку з усяким та кожним хазяїном, покупцем та продавцем!¹⁾ На Україні мав він ще ті свої особливості, що серед народженого тут товарообороту зразу конкурентами виступили проти себе дві капіталістичні сили, російська та українська, що з їх друга, нерівна в силі першій, надто ще й була сама кість од кості тієї маси, що її треба було для себе приєднати. Ембрію української нації, що вже тоді рік-річно в умовах гегемонії ба й диктатури російського торговельного капіталу на Україні втрачав у своєму складовому комплексі дворянські елементи, русифіковані на очах російським самодержавством та рецептом ще Петра I з 1820 р., і поставив перед собою як перше своє завдання викохати оцю народню мову в культурному вжитку, щоб захистити себе не тільки перед денационалізацією, але й перед конкуренцією вперто наступаючого „сусіда“ з півночі. Відтіля й родився Котляревський в літературі, а за ним вся нова доба „народности“ в українському письменстві, хоч не бракло вже й в той час другого основного постулату в народженні нації — політичного постулату в напрямку не тільки економічно й культурно, але й політично самовизначити себе, в напрямку удержавлення себе. Правда, і плани графа Капніста 1791 р., що їздив в делегатах до Прусії договорюватися з міністром Герцбергом в справі допомоги спробам українського самовизначення, і платонічні міркування „Малоросійського Общества“ з 1819 р. що до цього самовизначення та врешті подекуди такі ж міркування славетних „мочеморд“ в 1840-х роках, були більше останніми відгуками феодального непримирення українського поміщика з втраченою феодальною автономністю, аніж фактичним виявленням змагань до буржуазної самостійності, але все таки в них були подекуди елементи й цього буржуазного виявлення, були остільки, оскільки вони являлися не тільки в часи народження капіталізму на Україні, що зневолював солідаризуватися з національно-культурним оформленням цього відродження, змушував їх навіть являтися його меценатами, але й в час закордон-

¹⁾ Ленін. Собр. соч. XIX, ст. 98.

них зокрема наполеонівських комбінацій, що намагалися використати ідею автономності України для своїх політичних планів супроти Росії.

Але першу справжню, повну й закінчену на той час програму національного руху після неясних фрагментів в „Товаристві об'єднаних слов'ян“ 1820-х років та в програмі „Коварщини“ 1830-х років бачимо аж в 1840-х роках, в організації „Кирило-Методіївського Брацтва“, що його лідерів, зокрема Костомарова, цілком справедливо вважає й до сьогодні український націоналізм своїми батьками, а політичне *credo* Брацтва, виложене в „Книзі Биття“ своїм політичним євангелієм, при чому це споріднення вросло так глибоко в систему громадської думки української, що навіть ті з лідерів сучасного українського націоналізму, що вже виразно перейшли на радянський бік, все таки не можуть ліквідувати цього ідеологічного споріднення, і як раніш вони вважали таких як Костомаров батьками ідеї буржуазної України, так нині вважають їх батьками й Нової України, Радянської України¹). Програма „Кирило-Методіївського Брацтва“ — це перша конкретизована політична програма революційного націоналізму українського. Це була перша програма, що цілком одмежувала себе од ідеї феодальної автономності й хоча заховала себе за улюблену козакофільську орієнтацію, хоча протиставити себе намагалася західно-європейському капіталізму та його матеріялістичному на перших порах світоглядові, все таки своєю ідеєю, повною демократизму в суспільному укладі та федералізму визволених націй в політичних державно-республіканських об'єднаннях, виразно накреслила ідеологічні шляхи новітньої громадської думки на Україні, буржуазної думки. Це була перша національна програма, що в боротьбі з реакцією російського самодержав'я й поступом російського капіталу шукала свого оперття на широкі маси, закованих дотепер у феодальні кайдани московської конструкторії, шукала його в першу чергу в селянських масах, найбільш національно непримиренних опонентів проти тогочасного російського феодалізму в економіці й політиці, а через це вона й прикривала свою буржуазну природу утопічно-колективістичними мріями християнського егалітаризму.

Воно й не дивно.

Інші бо соціальні групи українського національного комплексу зв'язані з національним капіталом — а такими було впершу чергу українське дворянство, — відходили нестримно в бік російсько-дворянського самодержав'я, відходили від національної ідеї, що не могла примиритися з природою їхнього феодального походження й феодального виховання та посягаючи в соціально-економічні основи, домагалася ще й ліквідування усієї феодальної структури для очищення шляху народжуваній нації. Зв'язані з інтересами російського торговельного капіталу, з російською феодальною системою експлуатації, вони — українські дворяни — не могли стати речниками українського національного руху, що силою своєї природи мусив бути буржуазним. Власної ж української буржуазії на Україні майже не було, вона

¹) Дивись про це статтю М. Грушевського „Костомаров і новітня Україна“ в журналі „Україна“ за 1925 р., кн. 3., ст. 3 — 4.

була російська, а коли й була, то вона не менше була зв'язана через дворянський протекціонізм з російським торговельним капіталом та самодержав'ям, аніж зв'язана була з ним послужна цьому самодержав'ю російська буржуазія.

Залишалося ще таким чином на очах русифіковане оцим російським торговельним капіталом та його агентом - самодержав'ям дрібне українське міщанство, що за малими виїмками не виходило поза межі ремесла й дрібної торгівлі, залишалася ще українська інтелігенція, оцей новотвір розпеленованого капіталізму, та врешті селянська маса, на половину скована кріпацтвом. От на ці суспільні шари й сперся український націоналізм, як на єдиних реально своїх складових елементах, сперся в першу чергу на інтелігенцію, що душилася під самодержавним чоботом жандармського підковання та виглядала політичної волі, та на селянство, що з усією силою перло на шлях самовизначення власного господарства й власної праці, сперся обидвома ногами, черпаючи принагідно повними пригорщами з покинутого українським дворянством джерела українського автономізму здорові лишки міщанської ідеології та сквапливо переливаючи їх на землю, розорану могутньою вже на ті часи капіталізацією парцельного господарства, прочищену сприятливою в той час конкуренцією дрібного крамового виробника в городі з великим, якщо не заохотимо, то денационалізованим підприємцем.

Придушена жандармським чоботом програма українського націоналізму в 1850-х роках знов виростає буйною квіткою; виростає, з одного боку, на фоні селянських заколотів, зокрема київської козаччини 1855 року, з другого не без впливів політичних комбінацій німецького капіталу в час кримської війни, зокрема не без впливів далекосяжних планів Бетмана-Гольвега того часу що до української іриденти. В 1850 році в зв'язку з підготовленням польського повстання ця ідея більш літературного дотепер, аніж дієвого характеру, береться за спроби організації бойової сили за справу соціально-економічної та політичної емансипації оцього дрібного крамового виробника з міста й села, перш за все з села, що 1855 р. розвинув таку організаційно-революційну спромогу. Цю емансипацію оформляє вона вже не під абстрактною формулою слов'янської федерації, як у 1840-х роках, а під конкретним гаслом українсько-польської спілки, що її пропагандувала в 1830-х роках Конарщина. Київський Центральний Революційний Комітет з В. Б. Антоновичом у своєму складі, у спілці з польськими інсургентами за благословенням Бакуніна, Герцена, Чернишевського оформляє цю організацію, що мережею „громад“ розкидається по всій Україні так лівобережній, як і правобережній.

Але реформа 1861 р. своїм безпримірним в тактиці маневром розколювання революційного фронту заморозила цю організацію на передодні її дієвого виступу, розбила на шматки не тільки її сподівані сили, але й саму провідну її верхівку. Український бо націоналізм, приголублений земельною реформою та конституційними обіцянками „царя освободителя“, зупинився нараз на роздоріжжі перед ділемою, що робити йому: чи каятися та повернутися назад до свого вікового ворога, що надягнув маску мачушиної доброзичливості, чи йти далі за кокетливим польським женихом, що вже надягав з

поспіхом на себе шляхецький контуш замість вчорашньої мужицької свити. Тут і був початок цього замороження, що затягнувся до 1870 р. Кінець - кінем український націоналізм зважився на перше: тоді, коли дехто з непримиренних до самодержавства його носіїв, як Потебня, зважився йти до кінця по революційній стежці, писав до війська прокламації, засновував військові комітети революційні, клав деколи й основи російському рухові, оформленому „Землею й Волею“, та гинув опісля якщо не на бойовому фронті, то в далекому холодному Сибіру, він — український націоналізм — у своїй більшості писав в той саме час свій знаменитий „Отзыв из Киева“, в якому пером В. Б. Антоновича й других зрікався дотеперішніх своїх соціально-політичних міркувань, називаючи їх „или пустой мечтой или тщетной ни к чему не ведущей фразировкой“¹⁾.

III

„Отзывом из Киева“ закінчився перший етап розпеленого українського націоналізму. Вже в цьому етапі, що ґрунтувався на загальних основах боротьби дрібнобуржуазної нації за своє самовизначення в загальній проблемі буржуазної революції в Росії український націоналізм висунув під прапором широкої буржуазної демократії, що мав над всякою проблемою буржуазної революції, та тим більше рельєфно й радикально мусив він маяти в нашому випадкові, коли соціальні елементи його основи сами були, з своєї дрібнобуржуазної природи, носіями цього радикалізму й демократизму. Маневр з реформою 1861 р. вчинив однак розкол в цих складових елементах його соціальної основи, як вчинив розкол і серед ідеологів цього націоналізму. Система градацій, проведена реформою 1861 р., розколола весь дотеперішній актив його основи на дві частини: на напівфеодальну, опортуністично-глитайську, приголублену ще й обіцянками політичних-конституційних реформ, та радикально-буржуазну, ще більш тепер опозиційну проти цього самодержавства. Селянські заколоти 1861—1863 р. виразно виявили вже в той час це розділення. Тепер глитай, сам феодальної природи, не ліквідованої реформою, недавній ватажок в боротьбі селянства з феодальним поміщиком, нині емансипований од його зверхности, сам став коадютором цього поміщика в спільній боротьбі за феодальне status quo, залишене реформою 1861 р. Він хоча й не покидав давніх своїх автономницьких мрій, але вважав, що доцільніше заховати їх поки що на деякий час під культурництво, деклароване 1862 р., щоб даремно не дратувати свого новохрещеного опікуна, що його допомоги врешті він сам вимагав проти настирливої селянської маси, на яку він тепер напосідався вкупі з поміщиком з його новою системою експлоатації, що складалася на шляху вrostання феодалізму в капіталізм на пруський зразок²⁾. В протилежному таборі залишився вічно голодний на землю малоземельник-заробітчанин та заблагливий на поміщицьку землю середняк, один і другий вкорочений реформою 1861 р. до голодного наділу, навантажений непосильними викупними операціями, відробітками

¹⁾ Современная летопись, 1862, № 43, ст. 6.

²⁾ Пор. Ленин, Собр. Соч. IX., ст. 444, 658.

й податками, що для себе поставив тепер завдання за всяку ціну добитися перерозподілу землі, скупченої в руках поміщика й глїтая. Ідея вивласнення землі взагалі та організації на ній — громадській землі на лад фермерських арендних підприємств дрібних незалежних господарств шляхом переділу — ідея, за яку брав він в 1855 та 1861—1863 роках, міцно засіла йому тепер в голову й він під цю ідею komponував тепер всю систему свого соціально-економічного й політичного світогляду, що його Ленін справедливо назвав змаганням за буржуазну революцію по шляху американського зразка ¹⁾.

Розколена 1861 р. на двоє проблемою — чи буржуазна революція в аграрному питанні до кінця на американський зразок, чи буржуазна еволюція на пруську манеру, основа українського націоналізму безперечно й дала тепер початок в пореформову добу двом шляхам українського націоналізму й двом системам його світогляду серед носіїв цього націоналізму — української інтелігенції.

До реформи вся вона йшла одним спільним шляхом, оскільки треба було ліквідувати феодальні порядки, що гальмували розвиток економічних основ української нації. Але цей єдиний начеб-то шлях мав вже тоді тільки спільну мету, бо що до засобів здійснення тієї мети вже до реформи були серед речників української національної справи різні міркування, що в основному розходилися у своїй тактиці в той чи інший бік перед ділемою „реформа чи революція“, як це її формулював проф. Павлов у своїй останній лекції в київському університеті 1858 р. Ми знаємо, приміром, що в Кирило-Методіївців вже стояла ця дилема і що серед них не менше було прихильників реформізму (Костомаров) аніж революціонізму (Шевченко). „Крестьянское дело поставило нашу историю так, что ей два исхода: реформа или революция“ ²⁾ — ось зміст цієї дилеми, що вже тоді стояла перед носіями революційної думки на Україні, не вносячи поки-що при спільних змаганнях емансипації всенької селянської маси диференціації в практичному розв'язанні цієї дилеми. Тепер, коли самодержавний феодалізм, зневолений загрозою цієї дилеми, погодився випередити її вирішення знизу реформою згори, та ще й такою, що довершувала компроміс проміж феодалізмом та капіталізмом, ця диференціація неминуче мусила стати програмовою ділемою в дальшому напрямку капіталістичного розвитку на Україні.

І революційна українська думка розкололася тепер на цій програмовій дилемі, розкололася на опортуністів з правого крила і радикалів з лівого крила, що з них перші репрезентували собою заможницькі шари сільського населення феодальної породи, погоджені реформою 1861 р. з їх ворогом-поміщиком, а другі — буржуазні його елементи та всю іншу масу населення, придушену не менш кріпацьких часів модерним феодалізмом. Класова диференціація й класова боротьба перетворилися в середині селянської маси підготувала цю ідеологічну диференціацію та зневолила її тепер іти вже окремими шляхами, жити окремими програмами, організуватися в окремих ідеологічних колективах, хоча одні й другі не переставали даліше і що-раз дужче зв'язувати себе з ідеєю українського націоналізму.

¹⁾ Ленін, Собр. Соч. IX., ст. 656 — 657.

²⁾ Харк. Іст. Арх. Дело канц. Харк. Губ., № 26 за 1860 р.

з ідеєю українського самовизначення, оскільки серед росту капіталізму в його феодальному оточенні російської дійсності економічно - соціальні суперечності що-раз більше загострювали класові суперечності проміж російським та помосковленим поміщиком і його українським конкурентом — дрібним сільським виробником та підприємцем — і цим самим порушували навіть тимчасовий договір проміж цим поміщиком та українським глитаєм.

Ось через що в 1870-х роках знов бурхливо виступив на дієву арену український націоналізм з своєю оновленою програмою свого самовизначення. Ось через що цей український націоналізм в новому своєму виступі пішов вже двома окремими шляхами, в двох окремих організаційно - програмових оформленнях. Київська „Стара Громада“ з В. Б. Антоновичом напереді та „Молоді Громади“, київська та одеська з Драгомановим на чолі й були опими оформленнями удвоєного українського націоналізму 1870-х років, захованого тепер на лівому своєму крилі вже не під гаслом скомпромітованого слов'яно-фільства, а модерного народництва, підкрашеного й інтернаціональною кокардою. Дрібнобуржуазний міжнародний федералізм Драгоманова конкретизував його на лівому крилі під політичною підлевою. Гли-тайський дрібновласницький опортунізм конституціоналізму російського інтерпретував його на правому крилі під культурницькою приправою, вкупі сходячись під спільною метою національного самовизначення.

Одна й друга програма були буржуазними програмами, але перший з своїм гаслом мужицького соціалізму з робітничим придатком змагав радикальними кроками по американському зразкові до утворення на прочищеному націоналізацією землі суто буржуазних підприємств, що забезпечувало повну перемогу національного українського капіталу над феодалізмом шляхом експропріації поміщика, другий дриботів на місці серед свого культурницького опортунізму, покладаючи всю надію на еволюцію свого мужика до перемоги над чужим поміщиком, зідхав нишком і собі за проблемою вивласнення цього поміщика, але ступневого вивласнення шляхом кооперування в нерівній боротьбі, хоч і не заперечував подекуди насильним заходам, коли розшифровано його культурництво жандармським шпиком та остаточно ліквідовано емським актом з 1876 р. та коли одночасно війна 1877 р. стільки посіяла в його серці надій на можливість недалеченького політичного самовизначення ¹⁾.

Всеможна на той час феодальна реакція вкупі з великою буржуазією, купленою ціною протекціонізму, здушила, як знаємо, народницьку проблему буржуазної революції в Росії. Вкупі з придушенням народницького руху, було придушене й українське революційне народництво — новітня, переформована формула українського націоналізму на лівому його крилі, зневолено замовкнути й праве його крило, заховане під „аполітичне“ культурництво. Душливе status quo феодальної системи експлоатації, хоч і без легалізованих кріпацьких форм лягло згори на процес капіталізації знизу, а вкупі з цим прилягло усім своїм тягарем і саму ідею національного самовизначення, що росла на цій капіталізації знизу. Носії цієї ідеї, якщо не

¹⁾ Дебагорій — Мокриевич. Воспоминания, ст. 317.

пропали в Сибіру, бралися серед одчаю за прикладом Желябова та інших за політичний терор, щоб збутися хоч політичної феодальної диктатури, а тим самим одходили од виконання безпосередніх завдань українського націоналізму в ім'я загальноросійських завдань ¹⁾).

Інші знов, що після практики 1870-х років переконавшись про безнадійність політичної боротьби в Росії взагалі, не тільки за національну справу, повертали або до старих своїх гасел культурництва, або займалися літературною пропагандою конституціоналізму в Росії, як це сталося з Драгомановим. Український націоналізм після бурхливого свого виявлення 1870-х років затихав на лівому своєму крилі на цілих майже двадцять років, не зважаючи на те, що вкінці 1880-х років Німеччина заходами Бісмарка пробувала проковувати його на нове виявлення себе, ²⁾ він затихав, раз затихала на якийсь час революційна активність його мас, на які він спирався, раз сильно порідшали лави його ідеологічних речників серед скаженого наступу реакційної вакханалії російського націоналізму. І тільки в культурницькій праці, зокрема в художній літературі все ще продовжали йти сильні його відгуки, пропагандуючи в побутових ескизах і драматичних сюжетах за старими ідеалами народницького світогляду свої класові міркування й сподівання.

Але цілком затихнути український націоналізм не міг, як не могла затихнути проблема буржуазної революції в Росії й на Україні. Правда, власної української буржуазії не було й тепер у нас, щоб бути гегемоном цієї революційної ідеї, як не було її й раніш, навіть українське міщанство, що на його так ще недавно спирався вчасті український націоналізм, потонуло тепер в загальній русифікаторській системі. Інтелігенція на Україні також нестримно русифікувалася. Здавалося, що український націоналізм раз на все втратив свою реальність історичну, тим більше, що на ґрунті розбуялого з кінцем XIX ст. промислового капіталізму виростав пролетаріат, що національне питання на Україні збирався розв'язувати вже не в напрямку буржуазного змісту, не в напрямку програми буржуазного націоналізму, хоча й ставив проблему національного самовизначення ³⁾. Тимчасом в 1890-х роках він — український націоналізм — знов став оживати, знов почав розвивати свою опозиційну активність до російського націоналізму, що ховався все ще за плечі чорносотенної реакції російського феодального самодержавства.

Що ж було причиною цього явища? Перше те, що Росія, а з нею й Україна, все ще продовжувала жити старим феодальним порядком, хоч і на шляху бурхливого розвитку капіталізму від кінця 1880-х років. Серед цього феодального порядку на ґрунті капіталізму таким чином тепер ще сильніше, ніж раніш, мусила виростати проблема буржуазної революції для очищення шляху для капіталізму. Друге те, що серед цього капіталістичного розвитку ще гостріш мусила вирости суперечність проміж українським селянством

¹⁾ Диві з цього приводу класичний лист Желябова до Драгоманова. М. Драгоманов. Политические сочинения, П., ст. 416 — 417.

²⁾ Дм. Донцов, Історія розвитку української державної ідеї, ст. 58 — 64.

³⁾ Дивись статтю В. Леніна „Национальный вопрос в нашей программе“. Искра за 1903 р. з 15 липня.

та російським і зрусіфікованим поміщицтвом із-за феодальних латифундій та із-за феодальної системи експлоатації. Український селянин за час XIX ст. виділяв з-поміж себе не тільки глита́я феодального типу, але й дрібного буржуа, що за той час навчився бути своєрідним фермером на арендованій в збанкотованого кризою поміщика. А тимчасом цей поміщик вже в 1890-х роках дякуючи сприятливій кон'юктурі починав знов братися сам за господарство, припиняти аренду, капіталістичну й споживчу, на що лакомий, а за ним і голодний на землю мужик знов відповів гаслом „чорного переділу“, „всім по сім“ в „слухний час“. На цьому ґрунті й виріс знов український націоналізм, що у відсутності інших класових шарів в своїй основі виключно тепер сперся через свою інтелігенцію на цю дволику українську селянську масу. І хоч готової власної буржуазії в його гегемоні не було, зате були речники тієї буржуазії, була й вона сама в потенції, бо для неї було не тільки готове місце серед селянських мас, але й оці ембріональні у своїй якості, зате багаті на кількість, готові елементи, що виростили на аренді поміщицької, ба й мужицької землі. Ото ж вони, ці елементи буржуазного фермера, в першу чергу й стали тепер носіями українського самовизначення, ставав ним подекуди знов і український глита́й феодальної породи, шукаючи для себе вкупі з усією голодною на землю селянською масою експансії у вивласненні поміщицької латифундії, за якої плечима він вбивався дотепер в пір'я.

Аграрна справа — оця „важнейшая экономическая основа нашей революции“, як писав Ленін 1907 р.¹⁾ вона й тепер стала основною віссю, біля якої й загострився знов серед феодального оточення український націоналізм напередодні свого виступу в революції 1905 р. А що так воно було, хай ще скаже нам про це сам новітній батько українського націоналізму, М. Грушевський. „Може здатися парадоксальним, переборщенням, — писав він 1906 р. — коли з усього, що принесла з собою нинішня хвиля в Росії, увесь визвольний рух її, революція останнього року, боротьба з правительством і розвій політичної гадки в суспільності, назвемо аграрну справу в її нинішній поставі. І ніхто не заінтересований в її реалізації так, як народність українська“. До мотивів бо загально демократичного характеру, — аргументує далі свою думку М. Грушевський, — тут з незвичайною силою прилучається мотив національний. Український елемент на наших землях представляється перед усім і майже виключно селянством. Натомість велика власність спочиває в руках або тих, що зрадили свій народ, свою національність, свою культуру й пішли в службу чужому ворожому правительству, пристали до табору чужих насильників, завоєвників, гнітителів, або в руках цих самих чужих насильників і гнітителів, репрезентантів, агентів і слуг чужого режиму. Велике землеволодіння на Україні чи репрезентанти його, загалом беручи, — елемент нам чужий, ворожий, чужородний, антинациональний. В нім можуть бути одиниці, неповинні в антинародній політиці, навіть симпатичні нам, але у великій огні суспільних і національних переворотів з сухим деревом горить і мокре. Тож загалом беручи розв'язання

¹⁾ Собр. Соч. IX, ст. 446.

аграрної справи у вказанім вище напрямі (тоб-то у вивласненні поміщиків — М. Я.) віддасть українському народові — нації забране, заграбоване від нього, отже буде тим вигладжена до певної міри одна з історичних кривд, задана йому і буде сповнений акт історичної справедливості супроти нього¹⁾.

Організаційно й програмово виступив на нову дієву арену український націоналізм вже в 1890-х роках. Боротьба його з російським „гнітителем, насильником“, „агентом чужого режиму“ почалася в двох напрямках: в ідеологічно-історичному й соціально-політичному. Не досить бо було змагатися за свою програму економічного й політичного самовизначення, ще треба було раніш оправдати це самовизначення історичною наукою. Російський бо „насильник“ категорично одмовляв йому права не тільки на політичне самовизначення, але й взагалі заперечував його національно-культурну та етнографічну окремішність від свого коріння, заперечував зокрема вперто після 1863 р. Змагання за це визначення історичного права на самовизначення української національності в націю велось, як знаємо, не од сьогоднішнього дня. Зокрема активно воно йшло в 1850-х роках, згодом в 1870-х роках по лінії культурницько-етнографічної програми, що її склав своїми працями Костомаров, автор феодалістичної теорії в російсько-українській історії²⁾, протиставляючи принагідно історичний демократизм української народності самодержавницькій природі російської народності навіть в художніх творах³⁾. Тепер це змагання взявся виконувати ідеологічний нащадок і ученик М. Костомарова в історії, виконавець заповіту М. Драгоманова в політиці, Мих. Грушевський, рекомендований Антоновичом в 1890-х роках на катедру української історії у Львові. Програму цього змагання виголосив проф. Грушевський частиною вже у „Вступному викладі з історії Руси“ 1894 р., але викінчення її подав аж 1904 р. в статті „Звичайна схема „рускої“ історії й справа раціонального укладу східного слов'янства“⁴⁾. Програма ця, аргументована в монументальних працях М. Грушевського над історією України, йшла далі від федералістичної концепції М. Костомарова, вона бо тепер цілком відокремлювала минуле України від Московщини та виразно орієнтувала це минуле на захід. Спільний корінь України з Московщиною безпощадно заперечувався тепер в генетичнім процесі Київської Руси в ім'я українського сепаратизму хоча й маскованого все ще старим федералізмом. „Ми знаємо, писав М. Грушевський, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, володимиро-московська — другої, великоруської. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV—XVI в. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені...⁵⁾.

¹⁾ М. Грушевський. З біжучої хвилі, ст. 100, 104.

²⁾ Дивись його розвідки: „Две русские народности“, „Черты народной южно-русской истории“, „О федерат. начале древней Руси“, оголошені в „Оснесі“ 1862 р.

³⁾ Прим. „Кудеяр“ Костомарова.

⁴⁾ Стаття по славяноведенню, вип. I. под ред. орд. акад. В. И. Ламанского, СПб. 1904, ст. 298 — 305.

⁵⁾ Стаття по славяноведенню, ст. 301.

Але одночасно ця історична наука, що мала завдання з минулого вивести право української нації на її самостійність, виконувала його ще й по лінії визначення змісту тієї самостійності на історичному минулому, в чому продовжувалася цілком послідовно ініціатива Костомарова в зв'язку із завданнями дня. Героїчна боротьба українського козацтва за цю самостійність стала центром уваги наукового досліджу не випадково. Визначення цього змісту з виразно політичними завданнями вчинив Мих. Грушевський вже 1891 р. в праці „Громадський рух на Україні ХІІІ в.“²⁾. Куди прямував цей зміст, про це хай скаже нам невеличка новорічна стаття М. Грушевського „Дорогою віків“, написана на 1906 рік. Ось важливіші уривки з неї:

„Уже в перших віках історичного життя нашого народу громадянство дбає про те, щоб поставити діяльність правительства і його агентів під свій догляд та суверенну власть, і добивається признання від правительства цих справ (віча і їх відносини до князів).

З упадком старого державного ладу і княжої верстви, що репрезентувала собою національне життя, верстви української людности єднаються для боротьби спільними силами за національні інтереси проти ворожої їм правительственной системи (в ХVІ віці). Против суспільної ерархії, класових і політичних привілеїв ставиться організація, оперта на вільних союзах людей різних верств, підноситься виборність і рівність, свобода гадки і громадського контролю.

Вилонившись з рам ворожого державного устрою провідники української інтелігенції ставлять собі завдання — утворити конституційну українську державу в федеративному зв'язку з іншими сусідніми державами (Гадяцький трактат і пізніші постулати). В цім напрямі невинно працює політична мисль України, розширюючи поняття автономности, вироблюючи і уліпшуючи форми народного заступництва, ставлячи поправки в інтересах народніх мас та висувачи наперед охорону інтересів робочих верств.

Правительственні репресії й систематична деморалізація українського громадянства державними органами спиняють вкінці розвиток політичної мисли. Але нова українська інтелігенція, яку формує ХІХ вік на місце старої, з особливою любов'ю розвиває ідеї охорони інтересів робочого народу, його визволення від кріпацьких і всяких інших пут і культурного та економічного піднесення.

Ідеї автономії і федерації відживають на ширших основах і єднаються з протестом проти всякого політичного, класового чи релігійного гнету, з жаданнями повної свободи совісти, мисли і друкованого слова (постулати Кирило - Мефодіївців).

Обминаючи збочення і перешкоди, бачимо ту лінію, що з передсотень літ доводить нас до того моменту, на котрім стоїмо. Відкидаючи форми пережиті або хибні, дістаємо наші „історичні основи“, зазначені змаганнями кращих людей України. По уторованій ними дорозі збирається тепер, коли падають вікові забори, Україна в свій похід до кращої долі. І свідомість багатовікової роботи мисли й енергії її поколінь над розв'язанням політичних, суспільно-економічних і культурних проблем нехай окрилює її енергію в змаганнях до свого

²⁾ Записки Наук. Т - ва ім. Шевченка, 1891, № 1.

оновлення, до поступу, свободи і справедливості на тлі всестороннього розвитку народніх сил¹⁾.

Таким чином підготовлялося „наукове“ обґрунтування політичних дезидератів народженої нації.

Але поруч з цим „науковим“ обґрунтуванням ідеї незалежної української державності соборної української нації, що їй вже у 1883 р. навіть Іван Франко писав свій гімн „Розвивайся ой ти старий дубе“, йшли на ґрунті мобілізації громадської думки й нові спроби політичної організації тієї думки для тієї ж самої справи. При кінці 1890-х років, поруч із заснуванням 1899 р. національно-демократичної партії в Галичині, на подніпровській Україні йдуть заходи біля заснування „Української національної партії“. В 1900 році сколихнене „мертвой зыбью“ націоналістичних бажань та мрій українофільство оформляється організаційно під назвою „Революційна Українська Партія“. Вже в програмі „Української національної партії“ підкреслюється все те, що було до тепер підсумком змагань української нації за своє самовизначення: конституційний федералізм, що розуміється все ще в Костомаровській концепції, і соціальний демократизм, „в якому не має місця ні попові, ні мужикові, а є місце ціловкраїнській національній родині“, і врешті мужицький народницького походження егалітаризм, „зважаючи на те, що страна наша єсть власне страна мужицька“²⁾. В програмі ж РУП'а поширюються ці підсумки брошурою Міхневського „Самостійна Україна“ з 1900 р. до декларування навіть не російсько-українського федералізму, а явного українського сепаратизму, компонованого на федеральних основах внутрішнього укладу Соборної України від Сяну по Кубань, як це вже було декларовано в програмі національно-демократичної партії в Галичині, де говорилося, що „ми, галицькі русини, часть українсько-руського народу, що мав колись самостійність державну... та ніколи не зрікся й не зрікається прав самостійного народу заявляємо, що нашою метою є дійти до того, щоб цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався в одноцільний національний організм“³⁾.

Грізні селянські заколоти 1902 р. на Полтавщині поруч з великим аграрним страйком в Галичині, навислі хмари революції 1905 р., а далі й сама революція в Росії—все це ще більш сколихнуло початкове хвилювання політичного українства, ще сильніш штовхнуло до підведення підсумків дотеперішніх своїх прагнень та зневолило ясніш конкретизувати ті прагнення, заховані до тепер за загальні мрії, хоч і залишило його й надалі йти „мертвой зыбью“ серед загально-революційного шторму в Росії. Класове усвідомлення все ще опеленої української буржуазії росте тепер з дня на день і серед цього освідомлювання йде що-раз сильніше одмежовування себе од таких течій та напрямків, навіть домашнього походження, що могли б заморозити молоді бруньки класових інтересів тієї все ще спеленої буржуазії. Це й виявилось вже 1902 р. у відході з РУП'а елементів цієї буржуазії, що заснувала окрему, виразно націоналістичну буржуазну орга-

1) М. Грушевський. З біжучої хвилі, ст. 44—45.

2) Гермайзе. Нариси з історії рев. руху на Україні, ч. I, ст. 25.

3) З. Скварко, Програми народно-дем. і радикальної партії, ст. 13.

нізацію „Українську Народню Партію“ з власним органом „Самостійна Україна“¹⁾, партію, про яку навіть С. Єфремов писав, що вона „стала рішуче на ґрунт найкрайнішого, можна сказати, цілком одвертого шовінізму“²⁾. В той саме час оформилася й „Українська Демократична Партія“ з програмою близькою до російських „освободенців“, згодом ще одна партія „Українська Радикальна Партія“ з Грінченком на чолі, що 1905 р. об'єдналася з „Українською Демократичною Партією“ в одну „Українську Радикально - Демократичну Партію“.

Що було програмою цього розбурханого націоналізму, що збирався захопити собою навіть праву течію української соціал - демократії, організованої з лівого крила РУП - а в УСДРП та її ідеологів зразка М. Порша, течію ще й кволо звязану з робітничою класою на Україні? Це була давня селянська проблема буржуазної революції в українському хліборобському виробництві під гаслом економічного й політичного сепаратизму цього виробництва від феодально Росії й її феодальних грабіжників. Чужий промисловий капіталізм наї Україні на той час його менше турбував при своєму здебільша закордонному походженні, хоч і про його йшли націоналізаційні міркування; він бо не одділяв вже тоді себе таким проваллям від шляху організацій національно - української буржуазії — очевидно в суб'єктивному розумінні цієї буржуазії, і при сприятливих умовах ліквідації гегемонії російського торговельного капіталу на той час навіть обіцяв дати її належне поруч себе місце, — але оцей зненавиджений торговельний капітал російський та свій доморослий, але обрусілий, ось основний ворог українського буржуазного новородка, що скрізь поклав гати й тами поперек національного капіталістичного потічка; на його через те й скерувалася в першу чергу вся непримиреність українського націоналізму з категоричною вимогою цілковитої його ліквідації. Навіть український адепт цього торговельного капіталу, подрятований до живого на внутрішньому й зовнішньому ринкові монополістичними тенденціями свого мецената — поміщика — український глитаї і той собі став в опозицію до вчорашнього свого опікуна і вкупі з загальною селянською масою за її спиною лакомо й собі простягав руки на панський маєток. Все це найлегше вкладалося в ідею сепаратизму від цього переможного чужого торговельного капіталу й його організаційних політичних форм, чужих інтересам українського селянства, бо ця ідея давала найпростішу формулу для реалізації вікових мрій та прагнень цього селянства, підсилених тепер процесом капіталізації. Самостійність політична стала через те синонімом самостійности економічної дрібного селянського виробника і навпаки. Зливаючися в єдиній ідеї національної аграрної буржуазної революції, український націоналізм у змаганнях самовизначення дрібного національного капіталу оформив собою й цим разом ще злиття, оформив його під кличем самостійної України й вивласнення поміщицьких лятифундій в національний земельний фонд, ба навіть повної націоналізації землі³⁾, не

1) Вийшло тільки одно число 1905 р. у Львові. М. Я.

2) Русское Богатство 1908, № 7, стаття „Из общественной жизни на Украине“, ст. 42.

3) Див. вилчення програми Укр. Дем. партії в брошурі — листі до селян 1905 р. „Чого нам треба домогатися“, ст. 15 — 17.

нехтуючи прикривати іноді цей клич „соціалізмом“. Очевидно, що в цьому кличу „соціалізм“ був чистісінької породи капіталізм. Націоналізація бо землі сама по собі — це ще не соціалізм — і в руках буржуазії це формула справжнього капіталізму. „Приватна власність на землю, писав в той час Ленін, являється перепоною вільному пристосуванню капіталу до землі. Через це при вільній аренді землі в державі (а в цьому й весь сенс націоналізації в буржуазному суспільстві) земля сильніше втягається в торговельний оборот, аніж при існуванні приватної поземельної власності. Свобода пристосування капіталу до землі, свобода конкуренції в хліборобстві далеко більші при вільній аренді, аніж при приватній власності“¹⁾. В українській дійсності проблема націоналізації й виросла на цих вимогах вільної конкуренції при вільній аренді, що дозволила б національному капіталу — фермерові хазяйнувати вільно, без загрози з боку поміщика одержувати грошові бариші²⁾. Вивіска „соціалізм“ тепер, як раніше у народників, відіграла прегарну службу для реалізації такої проблеми націоналізації, оправдуючи свої капіталістичні положення начеб то інтересами робітників та трудового селянства, як це приміром було в практиці „Української Народної Партії“, про котру навіть С. Єфремов, сам тієї ж породи, хоч і з іншої формальної партії, писав, що „це ніщо інше, як маргариновий соціалізм“ та ще й такий, „що під виглядом інтересів трудящих має проповідувати непомірну ненависть людини, що роздуває огидливу пожежу національної ворожнечі“³⁾.

Висовуючи такі кличі, організуючи себе в громадську силу, український націоналізм однак серед найбільшого хвилювання російського шторму революційного не вийшов за межі „мертвої згиби“, навіть тоді, коли його основа — українське селянство, виглядаючи свого гегемона, кинулося самочинно грабувати панські маєтки. Український націоналізм хоч і з революційною програмою, але без революційної тактики, прямий нащадок Драгоманівщини, не тільки що в рішучий момент, за виїмками, осудив всяку озброєну боротьбу як „штотхання народніх мас на політичну авантюру, яка крім катастрофи, нічим іншим не кінчиться“⁴⁾, але й навіть проблему свого сепаратизму політичного знизив до вимог „загально-державної конституції на федеративно-автономних підвалинах“, мотивуючи, що „тільки спільна творча праця в цім напрямку всіх націй Росії зможе забезпечити кожній із них державні гарантії в формі автономії для різнманітного розвитку кожної національної країни, а між ними й України“⁵⁾. Він навіть в Державній Думі, до якої прийшов рука в руку з російськими кадетами, не зумів твердо й чітко формулювати хоч-би частину цих домагань, що їх оформляв в легальній своїй програмі, хоча розпоряджав досить сильними партіями, Селянським Союзом, великою пресою, міцними кооперативами й „Просвітами“, явною симпатією української соціал-демократії. Він навпаки у своїх тактичних міркуваннях весь час безконечно хитався,

¹⁾ Собр. Соч. IX, ст. 659.

²⁾ Пор. програму Укр. Дем. Партії в „Чого нам треба домогатися“, ст. 16 та К. Marx Theorien über den Mehrwerth, II, ст. 7.

³⁾ Русское богатство, 2908, № 7, ст. 42

⁴⁾ Україна, 1907, ст. 57.

⁵⁾ Україна, 1907, 11, ст. 50, 57.

то вправо, то вліво, навіть переглядаючи принагідно на з'їздах свою програму. І через те відійшов від керування масами на позицію виживання, за те сквапливо взявся за теоретичну пропаганду усвідомлювання мас в політичній свідомості своєї окремішності, готуючи себе наявно до звичайнісінької словесної діалектики на думській трибуні.

Що було причиною цього хитання, яке Дм. Донцов, критикуючи власною теорією фашистського раціоналізму, докоряє „примітивним інтелектуалізмом“ та „квієтизмом“? Чи справді в основі цього хитання був той на думку Донцова питомий одвічно українському націоналізмові апіорний імператив, що зводився до того, що „треба лиш придумати логичний ідеальний устрій суспільності й переконати людей в його доцільності і всі заплутані громадські справи, в тім числі й національні, розв'язуються умлівіч“¹⁾.

Безперечно, що ні, але оці „зовнішні матеріальні імпульси“ революції 1905 року вкупі з тогочасною природою української буржуазії, що її вкупі з цими „імпульсами“ висміває апостол українського фашизму за опортунізм, були причиною оцього „примітивного інтелектуалізму“ та „квієтизму“, оцього зразкового опортунізму, що на його виливає тепер всю свою войовницьку поместу Дм. Донцов. Дрібний буржуа з природи свого соціального становища взагалі не в силах не тільки самочинно реалізувати власну програму, він фактично й не має змоги втворити фактично власної класової програми. Він бо сам про себе не класа для себе, навіть ще не класа в собі, а тільки один із її складових елементів, і коли він складає „свою“ класову програму, то ця „своя“ класова програма реально є частинним висловом тільки інтересів справжньої буржуазної класи, що в її складі родиться оцей дрібний буржуа, навіть тоді, коли оцей дрібний буржуа, находячись на лінії генетичного стику буржуазії й пролетаріату, запозичає в останнього формули для свого буржуазного змісту. Український націоналізм, що в йому уособлюється оцей дрібний буржуа та ще й якраз на такому ступні свого розвитку, що не вийшов за межі генетичного стику буржуазії з пролетаріатом, — пригадаймо тільки дискусію Маркса з Прудоном на аналогічну тему в „Злиднях філософії“ — й собі буква в букву поступав таким шляхом; складав програму справжньої власної буржуазії та брав для неї „соціалістичну“ формулу, бо ж треба було перед масами, як слушно писав С. Єфремов — а признання буржуазії для нас вельми іноді цінні, — „оправдати свої положення інтересами робітників та селян“, хоч „в цій каші не важко було відкрити й означити правдиву ціну такого соціалізму“²⁾. Реалізувати таку програму в момент змагань пролетаріату зі справжньою буржуазією за авторство буржуазної революції, як це було в 1905 р., очевидно не було ніякої змоги й основи, там бо треба було зважитися в цей чи інший бік, на середині на далі не можна було залишатися навіть в той час, коли пролетаріат міг стати гегемоном буржуазної революції, а тим часом тогочасна природа оцього національного буржуа вперто держала його все ще на „золотій середині“. Тим більше важко було зважитися, що в лавах оцього розбурханого 1905 роком націоналізму рука в руку на перших порах ішов глитай

¹⁾ Націоналізм, ст. 8.

²⁾ Русское Богатство, 1908, № 7, ст. 42.

феодалної породи з глитаєм фермерського призначення. Не випадково на з'їзді Укр. Радикально-Демократичної Партії під весну 1906 р. хоч і ухвалено, що до національного земельного фонду „повинні бути передані землі поодиноких власників“, але справу передачі й умови відкладено до компетенції майбутнього краєвого сейму¹⁾.

Український націоналізм, надто все ще кволий на власні сили, дбайливо тому оминав всі рішучі моменти, через те й не брався навіть за зброю, проповідуючи на той раз словами того самого М. Грушевського, що краще братися „за простіший, але здоровий куліш забезпечення свободи культури і суспільного самовизначення“²⁾. Осб де причина цього „квієтизму“ й „примітивного інтелектуалізму“, що перся на шлях опортунізму, виглядаючи розв'язання справи мирним шляхом однієї пропаганди, одного переконування, перцепованим з того ж самого джерела в Кирило - Методіївців та в Драгоманова.

IV

Подекуди об'єднаний на початку XX сторіччя у своїй основі український націоналізм вийшов з повною поразкою з революції 1905 р. Але з ним повторилася ще й та сама трагедія, що у 1860-их роках, коли він так само начеб-то об'єднаною лавою ішов на своє самовизначення. Реформа Столипина з 9 листопада 1906 р. ще раз розколола його рухові сили, як розколола була реформою 1861 р., грубо здушивши своїми чорносотенними організаціями навіть його й так марні надії на сумірне переконування сусіда в слушності його самою історією визначених прав. А поразка була неминуча на його позиціях. Принесла її не тільки загальна невдача революції 1905 року, а вкупі з нею й втрата реальних умов для здійснювання планів народженої нації, її принесло ще й оце безпросвітне роздоріжжя, що на йому зупинився неминуче український націоналізм, роздоріжжя, що на його привела з одного боку вперта проблема національної буржуазної революції, а з другого ляк перед насильством вкупі з втратою із своїх лав правого свого крила, феодалного крила, що на його одною ногою спирався оцей націоналізм і який тягнув його назад, що за ніяку ціну не бажав розставатися з своєю власністю і коли вся селянська маса натискала з своїм кличем „всім по сім“, то він вимагав вивласнення одних латифундій та ще й за викупом і через це в сам розгар боротьби одпекався од погубної для його самого „авантюри“ з націоналізацією землі, ба навіть кинувся вкупі з поміщиком рятувати zagrożену феодалну власність за ціну хуторського закону. Принесла її врешті власна соціально-економічна кволість багатого тільки на свою кількість дрібного буржуа, що зневолила його шукати опертя серед російської буржуазії, сильної не тільки на голову, але й на ноги і яка в рішучий момент і собі одпекалася грубо й насильно від принагідного свого „попутчика“, що своїм самовизначенням ставав їй поперек дороги на її імперіялістичному шляхові.

Український націоналізм поніс таким чином вкупі з революцією поголовну поразку і з нею він опинився вже в 1907 р. серед тієї

¹⁾ Рада, 1906, ч. 107.

²⁾ Укр. Вестник 1906, ч. 3.

дійсності, яку формулював в Державній думі варшавський архієрей Миколай, мовляв, що „історичне тепер завдання російського уряду—обрусити все, що неруське та опрацювати все, що неправославне“¹⁾. Але нанести поразку не завжди означає засудити на смерть, деколи поразка ворога — передумова його перемоги, якщо вже не нових змагань за цю перемогу. В російській дійсності поразка українського націоналізму й стала передумовою нових його змагань до переможного визволення себе з тисків не тільки російського феодалізму, але й російського капіталізму, що після революції 1905 р. пішов швидким кроком по шляху імперіялізму. Він — український націоналізм і став вже на другий день після своєї поразки знов готуватися до цього визволення. Обмежений в культурницькій та політичній пропаганді, він взявся за економічне будівництво власної бази. І коли столипінський „хазяїн“, куплений реформою з 9 листопада 1906 р., поростаючи в розмахливі крила, знов починав діалектично розходитися з поміщиком, основний носій українського націоналізму, новороджений фермер та кандидат на його тимчасом збирав знов свої сили, скупчуючи їх в кооперації, що росла на очах і замість закритих поліцією „Просвіт“ та газет ставала непереможним осередком старої пропаганди на нових основах. Як росла ця кооперація досить буде порівняти цифри, що їх дає нам тогочасна статистика сільсько-господарської кооперації. Ось вони:

Роки заснування	Кількість заснованих кооперацій	
	в Росії	на Україні
1903	50	17
1904	65	29
1905	60	22
1906	59	18
1907	105	32
1908	168	60
1909	180	72
1910	182	126
1911	159	106 ²⁾

Національний капітал український швидко ріс, як ніколи і на-трапляючи на шляху свого росту на колоніальну політику російського та введеного ним чужоземного капіталу на Україні, що заби-рала весь краєвий прибуток в самодержавну казну, ще більш вперто починав виявляти своє непримирення з таким становищем багатой країни, а що економічно тепер він був сильніший, аніж до революції 1905 р., то й виявлення цього непримирення ставало ще виразнішим, аніж до революції. Це далось в першу чергу почути в новій його

¹⁾ П. Стебницький, Поміж двох революцій, ст. 102.

²⁾ Кооперация на выставке в Киеве 1913 г., ст. 3.

аргументації за права власного самовизначення. Ця аргументація йшла вже не тільки по лінії історичних висновків, вона вбиралася і в сучасність. Згадаймо оце велике зацікавлення в пореволюційній економічній літературі українській проблемою характеру української економіки та її місця в російській економічній системі. Дискусія проміж теорією колонії Гехтера¹⁾ та теорією конкуренції Стасюка²⁾ вельми показна в цьому напрямку.

Аргументована сучасними економічними справами ідея українського наявного вже сепаратизму виявляється з неменшою силою і в політичних аргументаціях. В першу чергу це далось почути в змаганнях остаточно ліквідувати все ще практиковану ідею федералізму українсько-російського. Вчорашній сподвижник Столипина — глитай тепер і собі почина виступати під пером Ліпінського, ідеолога „хліборобів“ з кличем самостійности. Почалося спершу з критики „інтернаціонального зараження“ ідеї українського самовизначення. Досить нагадати про виступ українського есера В. Товкачевського, який 1911 р. писав, що „для слабих національностей інтернаціоналізм все був розкладовим елементом“.³⁾ Починаючи від з'їздів 1913 р. українського студентства та представників українських партій у Львові, клич державної самостійности української, абсолютної ізоляції себе од Росії, піднятий РУП-ом 1900 р., культивований „Українською Народньою Партією, обґрунтований М. Грушевським, тепер піднятий Дм. Донцовим,⁴⁾ стає тепер вихідним лейтмотивом нового революційного плану української нації, що йде поруч з безпощадною критикою „модерного москвофільства“, все ще не цілком ліквідованого в рядах української Радикально-Демократичної партії⁵⁾. В дні, коли „скрізь назрівали великі проблеми та сіялися великі бурі“, як сказав Струве, український націоналізм, вдягаючи на себе мантию державної незалежності, шиту руками німецької дипломатії з сукна полтавського виробництва на машині тепер ще більш загостреної проблеми, не тільки перевіряв свою до тепер тактику опортунізму в напрямку бойового поготівля, організуючи кадри цього поготівля в лавах галицьких „Січей“ та „Соколів“, він ще й втискався незримими щілинами в українську соціал-демократію, намагаючись її розколоти, заповнити її ватажків, та навіть провокуючи її на виступи за ті-ж самі нові основи і в її партійній тактиці. Згадати хоч-би виступи Л. Юркевича в справі сепаратизму українського робітничого руху від російського⁶⁾, для чого М. Порш навіть підводив статистичні дані⁷⁾. Для змоги об'єднання усіх своїх рухових сил і на легальній платформі український націоналізм заходами Української Радикально-Демократичної Партії організує позапартійне „Товариство українських

¹⁾ Диви його стаття „Значіння України в економічному житті в Росії“, Літ. Наук. Вісник, 1909.

²⁾ Пор. „Економічні відносини України до Великої Росії“ Зап. Наук. Т-ва в Києві, 1911 р.

³⁾ Утопія і дійсність, ст. 63.

⁴⁾ „Сучасне політичне положення нації і наші завдання, 1913.

⁵⁾ Дм. Донцов, Модерне москвофільство, 1913 р.

⁶⁾ Дзвін, 1913. № 7 — 8.

⁷⁾ „Робітництво України“, Зап. Укр. Наук. Т-ва в Києві, 1912 р.

поступовців“, яке 1912 р. й проголосило оцю платформу, що легальними засобами мала спомогати націоналістичну нелегальщину.¹⁾

Таким чином поразка в 1905 р. не тільки не послабила революційної ролі українського націоналізму, а навпаки, ще більш її зміцнила, ще більш сконсолідувала її сили, ще більш сконкретизувала її програму. Війна 1914 р. ще дужче провела цю консолідацію та конкретизацію. Війна бо ще більше зміцнила дрібний національний капітал на Україні, не зважаючи на загальне пониження витворчих сил краю, що йшло головним чином по лінії поміщицького господарства, обмеженого тепер тільки до внутрішнього ринку, не зважаючи й на наявну нужду незаможних шарів сільського населення, з чого й тягнув тепер свої барити глитай та дрібний капіталістичний підприємець - хлібороб. Зміцнення це прегарно ілюструє нам ріст селянських заощаджень, вношених за час війни в каси ощадности. Коли бо в 1913-14 році ріжниця між вкладом та поверненням цих заощаджень дала 5 міл. карб., то в 1914-15 році виносила вона вже 49,8 міл. карб., а в 1915-16 році 139,5 міл. карб.²⁾ Тимчасом оце нагромадження капіталу національного, що вже дало себе сильно почути в час революції 1905 р., знов почало зустрічати перепони на своєму шляхові поширювання як раз з боку поміщицького господарства, як це було напередодні революції 1905 р., а тепер з подвоєною силою повторилося перед війною 1914 р. Поміщик почав припиняти знов продаж та аренду своєї землі, через що почала вкорочуватися можливість скупчування її в руках дрібного підприємця — збогачуваного хлібороба. Статистика мобілізації поміщицької землі на Україні в Селянському Банкові потверджує цілковито оцю думку. В році 1906 Селянський Банк купив на Україні 197 маєтків з 197.625 дес., в 1907 р. — 214 маєтків з 218.331 дес., в 1908 р. — 77 маєтків з 61.371 дес., в 1909 р. — 19 маєтків з 14.466 дес., в 1910 р. — 14 маєтків з 15.096 дес., в 1911 р. — 3 маєтки з 992 дес., в 1912 р. — 15 маєтків з 10.133 дес., в 1913 р. — 18 маєтків з 35.977 дес., в 1914 р. — 13 маєтків з 13.006 дес., в 1915 р. — 9 маєтків з 5.216 дес. З того продано в 1906 р. 1176 селянам 6.751 дес., в 1907 р. 6.450 селянам 28.876 дес., в 1908 р. 9871 селянам — 63.710 дес., в 1909 р. 20.194 селянам — 141.434 дес., в 1910 р. 14.845 селянам — 127.902 дес., в 1911 р. — 12.582 селянам — 113.162 дес., в 1912 р. 6.046 селянам — 52,363 дес., в 1913 р. 3738 селянам — 31.191 дес., в 1914 р. 2614 селянам — 21.054 дес., в 1915 р. 1353, селянам 9985 дес.³⁾

Таке становище ще більш загострило взаємовідносини загальної маси селянства в першу чергу її капіталістичної верхівки до поміщицької влади, родило бо опозицію проти тієї поміщицької влади не тільки з боку знеможеної війною маси, але ще більше з боку заможних шарів, що багатіли на цій війні на грошовий капітал, а тимчасом цього капіталу нігде було вмістити на поширення виробництва. В опозицію ставав через те і Столипинський „хазяїн“, оцей феодальний коадютор поміщика, дрібний представник торговельно-лихварського капіталу в селі, опозицією жив і дрібний підприємець - орендар,

¹⁾ Про неї див. Літ. Наук. Вісник 1912, кн. 5, ст. 377-378.

²⁾ С. Прокопович, Война и народное хозяйство, ст. 151.

³⁾ Кривченко, збірник стат. відом. нар. господарства України, ст. 22-23.

подекуди готовий у нас фермер, годувався нею й кандидат у фермери в загальній масі середняк, що на протязі півстоліття невпинно мріяв „вийти в люди“ і замість дійти мети, здебільша пролетарувався, словом весь національний капітал з ворогуванням що - раз більшим почав ставитися до феодальної влади на Україні.

На цій об'єднаній знов національній опозиції, що заметушилася вже 1912 року, і найшов тепер свій родючий ґрунт український націоналізм в особі української інтелігенції, задушеної в час війни чорносотенною вакханалією ще більше у своїй мрії свободи слова, друку та зібрань, щоб-то у можливостях пропаганди й організації. Дрібний бо національний капітал, набравши наживи в соковите своє листя, прагнув тепер ще більш, аніж колись, вирватися з феодальної реакційної темниці, позбутися переможного й бруталного російського монополісти на своїй землі, а через те ніколи не почував себе так близько до тієї інтелігенції, як тепер. Саме він і колихав через те її на своїх колінах, нашіптуючи їй до уха мрійливі слова про самостійність, що забезпечила б їй необмежену волю у власній хаті, співав про демократію, що скасувала б її одвічне плебейське тавро „мазниця“, „хама“. А тут ще й війна одкривала так багато й стільки сприятливих умов для здійснення солодкої казки в дійсність, що здушений дику розпратою російського націоналізму український „іноходець“ мимохіть хапався за неї, з захопленням слухав її слів і щоб не гаяти дорогого моменту, кинувся зараз же організувати „Союз визволення України“ та її філію „Загальну Українську Раду“ в Галичині. Згирдливе слівце „мазепинець“, „сепаратист“, що ним цьковано цього „іноходця“ за весь час його автономницьких змагань, стало тепер могутнім його кличем, що поривав за собою всі його сили без різниці навіть на їх програмні розходження. Феодальний хааїїн, оця креатура 1861 р., підсилена Столипином, буржуазний, фермер, організований самочинно капіталізмом на селянській диференціації, ба навіть частина української соціал-демократії¹⁾ дружно подали собі тепер руку, намагаючись повести нею за собою голодну на землю селянську масу, що й собі в оцьому сепаратизмі шукала визволення. Поза спілкою цєю залишилися тільки фактично деякі укр. соц. дем. організації, як Петроградська та Катеринославська, залишився невеличкий гурток тієї соціал-демократії, що жила на еміграції, та наближаючися до більшовиків, шукала самотужки иншого розв'язання національної проблеми,²⁾ залишилися ще й ті, що взагалі „гнилою колодою валялися по світу“, якщо не пішли на вислугу російському самодержавству.

¹⁾ Цікаво буде навести аргументацію цього об'єднання одної із українських соціал-демократичних організацій. Вона класична з цього боку. „Пам'ятаючи на опіку учителів про національні змагання до самостійности й єдності своїх територій — писали лідери буковинської соц. дем. організації, — лучимося й ми з нашим цілим суспільством, з нашою буржуазією, оскільки її акції звернені в боротьбі зі спільним ворогом — не перецінюючи мети і засобів буржуазної боротьби та не забуваючи на противенство буржуазії до політичної класи і до широкої демократії. Тому ми й засідаємо в „Заг. Укр. Раді“, тому й беремо участь побіч галицької української соціалдемократії у праці разом із „Союзом Визволення України“, найдіяльнішою самостійницькою українською групою, не виходячи при тім поза рамки нашої політичної програми“. Боротьба 1915 р., ч. 3., ст. 8.

²⁾ Диви „Боротьба“, 1915, ч. 2., стаття „Російські соціал-демократи і ми“.

Але щоб повести українські маси за собою, та щоб раз на все спекатися „непрошеного гостя в своїй хаті“, новоутворена спілка не могла не мати суто демократичного вигляду... Через те й „керуюче ядро цієї спілки зложилося з старих членів колишньої дореволюційної української партії, а потім — української соціал-демократичної партії і так званої „спілки“, що займали раніше в цих партіях провідні становища“¹⁾.

Верхівкою ядра були, як знаємо, В. Дорошенко, М. Залізняк, А. Жук, М. Меленевський та Скоропис-Йолтуховський²⁾.

Яку програму ставив собі цей об'єднаний український націоналізм, що організував легіон „українських січових стрільців“ в Галичині, що вже 25 серпня 1914 в. писав маніфеста до воюючих держав, в якому переконував, що „без одділення української землі від Росії навіть найстрашніший розгром цієї держави буде тільки слабим ударом, від якого царизм вилікується через декілька років“, і що „тільки свободна Україна могла б своєю незмірною територією, простягнутою від Карпат до Дону і Чорного моря дати Європі захист від Росії, стіну, що раз навсеред припинила б поширювання царизму та звільнила б слов'янський світ від шкідливого впливу панмосковізму“³⁾.

Які були в той час завдання українського націоналізму, що навіть обережними словами Винниченка — „енергія нашого стремлення к утверждению себя перешла границы накопляемости и должна претвориться в то, к чему стремиться“⁴⁾, звертався категорично до російської „общественности“ з своїми домаганнями?

„Платформа Союзу, організації, утвореної на час війни, обрхована на воєнні події, на бажаний вислід війни — читаємо в офіційній „Союзу“, — має вона тимчасове, переходове значіння й цим відрізняється від програм політичних партій, що укладаються на дальшу мету, переведення яких не обрховується на означений час. Рахуючи на покінання Росії у війні, Союз практичним постулатом своєї політики поставив остаточну ціль українського визвольного руху — утворення самостійної української держави або принаймні зав'язку української державності у формі автономії хоч би частини українських земель поза межами Росії... Задачею національної політики є через те, незалежно від того, чи в плани центральних держав входить завоювання України, чи ні, розвиненням самостійницького руху поставити центральні держави перед проблемою самостійної України яко перед явищем, якого не можна поминути, з яким треба рахуватися. В таких обставинах і ближче означення устрою самостійної української держави мусить відбігати від традиційних формул у програмах українських політичних партій і пристосуватися до форм державного життя центральної Європи. Для того й не вставлено до платформи (Союзу) демократичної республіки, а тільки конституційну монархію, збудовану на демократичних основах“⁵⁾.

1) Памяткова книжка Союза визволення України, 1917, ст. 368.

2) Д. Донцов хоч і працював в „Союзі“, на чолі його не стояв.

3) „Записка об украинском движении“ в Археограф. Збірнику УАН, ст.

4) Украинская жизнь, 1915. № 8-9, ст. 49.

5) Памяткова книжка, ст. 369 — 370.

Платформа ця залишалася без змін і тоді, коли „Союз“ підчинено 5 травня 1915 р. „Загальній Українській Раді“, яка явилася розширенням галицької „Головної Української ради“¹⁾.

Що ж каже нам ця платформа?

Два основні моменти її впадають нам у вічі: перше — це абсолютна орієнтація на державну самостійність під егідою центральних держав. Український націоналізм категорично поривав тепер з традиційним українсько-російським федералізмом. Що правда, в „Украинской Жизни“ С. Єфремов і В. Винниченко ба навіть М. Грушевський формально все ще декларували начеб-то свою орієнтацію на українську самостійність в межах Росії, а С. Петлюра навіть в момент поразки Росії 1915 р. писав з патосом, що „мы отдали и отдаем государству все, что вызывается обстоятельствами и требованиями разразившейся и не утихающей бури, своих сыновей, братьев, свою жизнь, лишения и жертвы“²⁾, але фактично всі вони були „пораженцями“ і Українська Радикально-демократична Партія не випадково так вперто мовчала що до напрямку своєї орієнтації, звичайно в офіційних своїх виступах. Але нескритих симпатій в бік „платформи“ Союзу не важко було дошукати і в цій мовчанці. Досить згадати про виступ М. Грушевського в осени 1915 р. з ультимативним домаганням до російських „прогресивных кругов“ в справі вияснення їх відношення до „национальных украинских постулатов“³⁾ та недвозначну тезу його в липні 1915 р. на тему, що „месяцы разрушения, как бы не были многочисленны, они будут лишь прелюдией годов могучей творческой, созидательной работы, готовой сменить их, чтобы захватить всю энергию, всю волю, все силы современных поколений и с лихвою восстановит все упущенное во время этого тягостного перерыва — все утраченное, разрушенное, затоптанное в эти тяжелые дни“⁴⁾. Але інакше виглядати себе серед патріотичної вакханалії російської не рішались лідери праючих в Росії організацій, маючи ще й на увазі можливість усяких несподіванок в остаточнім висновку військових подій, для чого неминуче на всякий випадок треба було залишити деяку „лазейку“. Друге, що було нове в цій „платформі“ — це наявний класовий компроміс українського феодалізму з українською буржуазією та навіть більшою частиною соціал-демократії, компроміс, що цим разом залишив на боці без відповіді навіть основну свою проблему, аграрну проблему, обмежившись тільки до загальної фрази про „необхідність переведення радикальної земельної реформи на користь селян“.

¹⁾ У склад З. У. Р. входили: з Галичини: представники укр. нац. дем. партії, укр. рад. партії, укр. соц. дем. партії; з Буковини: представники бук. нац. дем. партії, бук. нар. партії, з України представники „Союзу“ Президію З. У. Р. складали: спершу В. Левицький — голова, М. Василько, Л. Бачинський, Е. Петрушевич, М. Ганкевич, О. Скоропис-Йолтуховський — як заст. голови, В. Козловський, С. Назарук, І. Семака, К. Темницький, Л. Цегельський — секретаріат, згодом Е. Петрушевич виїшов цілком з З. У. Р., а на місце Ганкевича, Бачинського, Скоропис-Йолтуховського, введено В. Темницького, Меленевського, М. Лагодинського; пор. Альманах „Кривавого Року“, ст. 66 — 68.

²⁾ Укр. Жизнь, 1915, № 7, ст. 12.

³⁾ Укр. Жизнь, 1915, № 10, стаття „На распутьї“.

⁴⁾ Укр. Жизнь, 1915, № 7, ст. 8.

Таким чином програма українського націоналізму цим разом залишилася виключно в дієвих межах одного політичного самовизначення нації. Треба ж було не зачіпати зайво соціальної структури західно-європейського капіталізму, що за його хапався тепер український дрібний підприємець, все таки не в силах триматися виключно на власних ногах; треба ж було якимсь спільним компромісом погодити й суперечні проміж собою інтереси своїх рухових сил. А що таким спільним компромісним засобом для усіх було питання економічного й політичного сепаратизму нації, воно й лягло не тільки в основу нової платформи тієї нації, але заповнило й зміст увесь тієї платформи, обминаючи навмисне дразливе питання земельної реформи.

Чи втратив таким чином український націоналізм своє дотеперішнє революційне значіння? Начеб-то ні. Але ця революційність залишалася вже тільки на одному його полюсі, на полюсі змагань до самовизначення, що вдаряло в саме серце найбільш реакційного і варварського державного устрою в світі, що визволяло врешті поневолену націю від диктатури над нею пануючої нації, великоруської нації. Але на другому полюсі, на полюсі організації цього самовизначення, виростала наявна контрреволюційність цього змагання. Елементи цієї контрреволюційності були однак не в самій ідеї сепаратизму, навіть на той час і не в її буржуазному змісті, оскільки вона протиставляв себе російському феодалізові та велико-державному націоналізові, а в комбінації цього класового компромісу української соціал-демократії — правда не всенюї — та ще й у спілці із західно-європейським імперіялізмом, що навіть у змаганнях ліквідації російського феодалізму була кроком назад в дотеперішньому революційному її змаганні, бо своїм здійсненням не тільки підсилювала собою західний імперіялізм в його боротьбі з назріваючою соціальною революцією, але й заражувала український пролетаріят буржуазним націоналізмом та одтягувала його сили від назріваючої хвилі боротьби за перемену капіталізму в соціалізм.

І Ленін, що категорично в той час закликав усіх „кто не лицемерно хочет признавать свободу народов, право наций на самоопределение“, щоб вкупі йти „за свободу отделения от России тех народов, которых теперь Россия угнетает: Украины, Финляндии и проч.“¹⁾, чого не змогли зрозуміти Юркевичі, докоряючи Ленінові, що він цим кличем „в суті підтримує австро-німецький імперіялізм“²⁾, той сам Ленін, що не заперечував навіть революційного значіння самовизначення, коли „борьба за национальную свободу против одной империалистической державы может быть, при известных условиях, использована другой „великой“ державой в одинаково империалистических целях“³⁾, одночасно й безпощадно негативно ставився до захоплення соціал-демократії справою буржуазного самовизначення, й компромісу з власною буржуазією, закликаючи „всех, кто не хочет быть на деле социал-шовинистом, поддерживать исключительно те элементы социалистических партий всех стран, которые прямо, непо-

¹⁾ Собр. Соч. XIX., ст. 161.

²⁾ Боротьба, 1915, ч. 2., ст. 3.

³⁾ Собр. Соч. XIX., ст. 173.

средственно, тотчас работают за пролетарскую революцию внутри своей страны¹⁾).

Ось чому були вже на той час ті елементи контрреволюції в національнім руху, що так сильно виявилися в 1917 р. в сам рішучий момент боротьби пролетаріату Росії й України за пролетарську революцію й за пролетарське самовизначення пригнічених націй в Росії. Зродилися вони вже в той час, коли ця соціал-демократія після революції 1905 р. ставала на точку зору національно-культурної автономії, національного розмежування пролетаріату всупереч інтернаціональній позиції класовій більшовизму. Але тоді вони були тільки ніжними бруньками, тепер вони розпускали вже соковите листя, тепер вони так вже глибоко пустили коріння, що частина української соціалдемократії взяла не тільки участь в платформі „Союзу“, але деякі з її ватажків, що в революції 1905 р. ще самі ставилися подекуди негативно до національного питання в спорах з М. Поршом, тепер вкупі з есером М. Залізняком стали навіть керівничою групою „Союзу“, стали політичним речником свого класового ворога, української буржуазії й українського глитая, стали тоді, коли їх стежки тепер наявно вже мусіли бути окремі, хоча йшли на разі рівнобіжно по шляху боротьби за національне самовизначення, стали тоді, коли їх завданням було з одного боку всіляко спомагати національному визволенню своєї нації, але рівночасно протиставити себе власній буржуазії, маючи на меті назрівання соціальної революції й пролетарське самовизначення нації в цій революції, а не замінювати його програмою буржуазного самовизначення.

Бо те, що могло бути правилом і гаслом дня в революції 1905 р., тепер воно ставало вже своєю антитезою навіть напередодні 1917 р.

¹⁾ Собр. Соч. XIX., ст. 161, пор. тамже ст. 176 — 178.